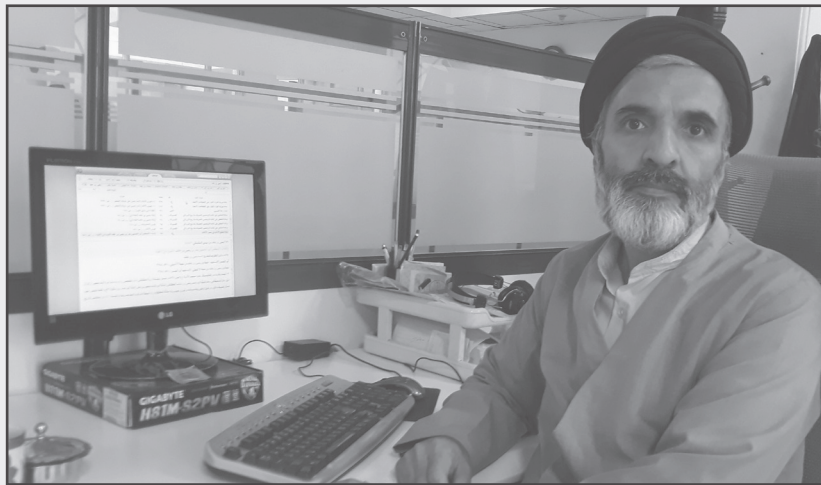

نگاهی به تولیدات و پژوهش‌های رجالی نور

گفت‌وگو با حجت الاسلام والمسلمین سید محمد شجاع‌الدینی،
پژوهشگر گروه حدیث و رجال مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی

به کوشش: حمید کرمی

اشاره

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی تاکنون محصولات مفید و ارزنده‌ای در حوزه حدیث و رجال تولید کرده است که مسیر تحقیقات رجالی پژوهشگران این حوزه از دانش را هموار نموده است. از آنجا که نسخه سوم نرم‌افزار درایة النور در آستانه عرضه قرار دارد، بر آن شدیم که با یکی از پژوهشگران برجسته گروه رجال مرکز نور گفت‌وگو کنیم و قابلیت‌ها و ویژگی‌های این محصول تخصصی را واکاوی نماییم. امید است که مورد استفاده علاقه‌مندان قرار گیرد.

لطفاً خودتان را برای خوانندگان محترم فصلنامه ره‌آورد نور معرفی نمایید.

بنده سید محمد شجاع‌الدینی هستم. در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، قسمت گروه حدیث و رجال فعالیت می‌کنم و در تهیه محصولات نرم‌افزاری مربوط به این حوزه، مانند: دانشنامه علوی، اسناد صدوق و نرم‌افزار درایة النور همکاری داشته‌ام.

مباحث رجالی در مرکز تحقیقات نور از کجا شروع شده است؟

کارهای رجالی با مجموعه اسناد کتاب‌های اربعه در آغازین روزهای فعالیت مرکز و زیر نظر حاج آقا سید جواد شبیری زنجانی و همکاران و شاگردان ایشان شروع شد. این کار، به منظور ترتیب اسناد کتاب‌های اربعه آغاز گردید. در ادامه، کار گسترش پیدا کرد و نسخه اول درایة النور شامل کتاب‌های اربعه به همراه کتاب وسائل الشیعه و همچنین کتاب‌های ثمانیه رجالی با استخراج مداخل این کتاب‌های و مداخل کتاب معجم رجال الحدیث اثر آیت الله خوئی تولید شد. سپس، نرم‌افزار اسناد صدوق یا همان نسخه دوم درایة النور با محوریت کتاب‌های شیخ صدوق تولید شد. بعد هم نسخه سوم نرم‌افزار درایة النور با هدف جمع‌بندی محتوای دو نسخه قبل و با طرح و امکانات جدید در آستانه عرضه قرار دارد. در کنار این سه محصول، نرم‌افزار کتابخانه رجال نیز در این گروه تولید شده است.

درباره پژوهش در مسانید صدوق توضیح بیشتری را بیان کنید.

پژوهش در مسانید شیخ صدوق، شبیه کاری است که روی کتاب‌های اربعه در نسخه اول نرم‌افزار درایة النور انجام شده است. محور این کار، کتاب‌های شیخ صدوق بود

و به صورت یک نرم‌افزار مجزا تحت عنوان «اسناد شیخ صدوق» تولید گردید.

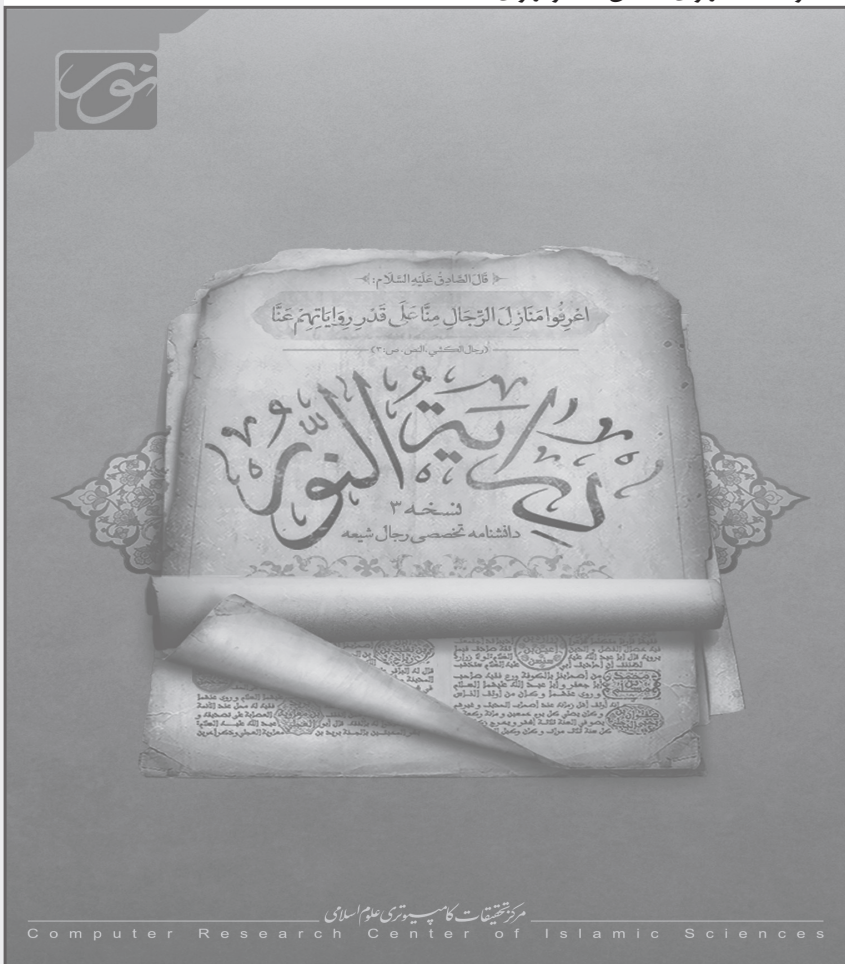
مراحل کار بازسازی اسناد برای محققان در این مرکز چگونه است و چه سختی‌هایی دارد؟

اسناد ابتدا توسط گروه «تولید»، فرمت‌گذاری و آماده‌سازی می‌شود. اسناد، از اسامی راویان و تعابیر واسطه که بین راویان قرار دارد، تشکیل شده است و باید به صورت جداگانه بررسی شوند. بنابراین، اسامی راویان و تعابیر واسطه در ردیف‌های جداگانه در اختیار بخش رجال قرار می‌گیرند. حال، ممکن در این اسناد، اختلالاتی به وجود آمده باشد؛ مثلاً نام یک راوی تصحیح شده باشد و یا در یک کتاب، مؤلف یا ناخس دچار اشتباه شده باشد و یا یک راوی تبدیل به دو راوی شده

باشد یا اینکه دو راوی، به یک راوی بدل شده باشند.

بخش دیگر، اختصار اسناد است؛ یعنی مؤلف ترجیح داده بخشی از سند را ذکر کند و بخش دیگر را که بین اسناد متعدد مشترک بوده، به صورت جداگانه و با عنوان «مشیخه» در انتهای کتاب بیاورد؛ به عبارت دیگر، بخش ابتدایی عده فراوانی از اسناد شامل تعداد مشخصی از راویان می‌باشد؛ اما مؤلف کتاب، این چند راوی مشترک را حذف کرده و در انتهای کتاب به صورت یک سند به آن اشاره کرده و آدرس داده است. لازم است که این بخش‌های حذف‌شده به اسناد محلق شوند تا اسناد کامل گردند.

همچنین، برخی از اسناد، معلق بر اسناد قبلی

هستند؛ یعنی چون مؤلف در ابتدای اسناد قبلی نام یک یا چند راوی را آورده است، در سند یا اسناد بعدی آن عناوین را تکرار نمی‌کند. محققان این اسناد را هم کامل می‌کنند.

گاهی در اسناد، ضمیری وجود دارد که مرجع آن، در اسناد قبلی کتاب است. در اینجا لازم است که محقق، مرجع ضمیر را در کتاب پیدا و ذکر کند. همچنین، گاهی مؤلف با لفظ «بهذا الاسناد»، به اسناد قبلی اشاره دارد. چنین مشکلاتی، در اسناد وجود دارد که باید تصحیح بشوند.

مشکل دیگر، راجع به اسامی راویان است. گاهی نام یک راوی واحد به صورت پنج تا ده اسم مختلف شامل اسامی مختصر و کامل راوی آمده است؛ مثلاً «الحسن بن علی الوشاء» در اسناد با عناوین «الحسن بن علی الخزاز»، «الحسن بن علی بن زیاد»، «أبو محمد الصیرفی» و... آمده است که محقق باید یکی بودن این اسامی را تشخیص بدهد. گاهی هم عنوان واحدی در سندهای مختلف آمده که بین راویان مختلف، مشترک است؛ به عنوان مثال، اگر در سندی نام «احمد بن محمد» آمده، محقق باید تشخیص بدهد

این کدام «احمد بن محمد» است؛ «احمد بن محمد خالد البرقی» است یا «احمد بن محمد بن عیسی الاشعری» یا «احمد بن محمد العاصمی» است. این مسائل، بر اساس استاد و شاگرد راوی و اطلاعات موجود در کتابهای رجالی و قراین دیگری که در متن سند و روایت وجود دارد، روشن می‌شود. به هر حال، مشکلاتی بسیاری در بازیابی سند یا تشخیص نام راوی وجود دارد که توسط محققان بررسی می‌شود.

حیطه فعالیت و محصولات این مرکز شامل چه مواردی می‌شود؟

گروه رجال، دو نوع نرم‌افزار را در این حوزه تولید می‌کند؛ نوع اول، نرم‌افزار دانشنامه‌ای که همان «درایة النور» است. نسخه اول این نرم‌افزار، شامل کتابهای اربعه و وسائل الشیعه به همراه کتابهای ثمانیه رجالی و معجم رجال الحدیث اثر آیت الله خوئی، تولید شد. نسخه دوم این نرم‌افزار، با نام «اسناد شیخ صدوق ارائه شد و نسخه سوم آن نیز اکنون که در آستانه عرضه قرار دارد، تجمیع نسخه اول و اسناد شیخ صدوق به همراه امکانات و منابع جدید است.

نوع دوم نرم‌افزار، کتابخانه‌ای است. در نسخه اول کتابخانه رجال شیعه، علاوه بر عرضه یکصد عنوان کتابهای رجالی شیعه، فهرستی از اسامی راویان و مصنفان کتابهای رجالی و حدیثی ارائه شده که قابلیت بسیار خوبی است. نسخه دوم این کتابخانه نیز در آستانه عرضه قرار دارد. در این نسخه، علاوه بر کتابهای رجالی شیعه، کتابهای رجالی اهل سنت نیز گنجانده شده است؛ چراکه در بسیاری از اسناد روایات کتابهای شیعه مانند کتابهای شیخ طوسی و شیخ صدوق، راویان اهل سنت نیز حضور دارند و ما نیاز داریم شرح حال و هویت آنها را بدانیم. برای این کار، لازم است که از کتابهای رجالی اهل سنت هم استفاده کنیم.

برای خوانندگان فصلنامه، از قابلیت‌های جدید در نسخه سوم درایة النور بگویید.

نرم‌افزار درایة النور نسخه ۳ که در قالب کتابخانه استاندارد عرضه می‌شود، یک محصول دانشنامه‌ای است و در کنار امکانات کتابخانه‌ای مانند نمایش متن و جست‌وجو، دانشنامه رجال شیعه را نیز در اختیار کاربران

گروه رجال، دو نوع نرم‌افزار را در این حوزه تولید می‌کند؛ نوع اول، نرم‌افزار دانشنامه‌ای که همان «درایة النور» است. نسخه اول این نرم‌افزار، شامل کتابهای اربعه و وسائل الشیعه به همراه کتابهای ثمانیه رجالی و معجم رجال الحدیث اثر آیت الله خوئی، تولید شد. نسخه دوم این نرم‌افزار، با نام «اسناد شیخ صدوق ارائه شد و نسخه سوم آن نیز اکنون که در آستانه عرضه قرار دارد، تجمیع نسخه اول و اسناد شیخ صدوق به همراه امکانات و منابع جدید است

قرار می‌دهد.

در این نسخه، علاوه بر امکانات نسخه‌های قبلی، امکان مشابه‌یابی ارائه شده است که در بخش اسناد یا متون احادیث، بسیار کاربردی است. همچنین، پژوهشگران می‌توانند نرم‌افزار را برای خودشان خصوصی‌سازی کنند و با استفاده از امکانات نرم‌افزار، کار پژوهش روی اسناد یا روایان مورد نظرشان را انجام دهند.

افزون بر این، امکان مرتب کردن اسناد وجود دارد. پژوهشگر می‌تواند اسناد دلخواه خود را مرتب کرده، به وسیله این ترتیب اسانید، اختلالات اسناد را کشف کند. وقتی اسناد مرتب بشوند، اگر در یک سند افتادگی وجود داشته باشد یا راوی زایدی در آن باشد، از این طریق، قابل شناسایی خواهد بود.

به علاوه، فیلترها و محدودکننده‌های

متعددی برای روایان و اسناد قرار داده شده است که قادر است فهرست‌های مختلفی از انواع اطلاعات مربوط به روایان و اختلالات مربوط به اسناد را در اختیار محقق قرار دهد.

درباره قابلیت مشابه‌یابی اسناد، بیشتر توضیح دهید.

البته مشابه‌یابی به صورت صد در صد نیست و این کار، بر اساس مشابهت لفظی صورت می‌گیرد. علاوه بر این، چون بسیاری از روایان، عنوان معیار خورده‌اند، با استفاده از این عناوین معیار نیز مشابه‌یابی انجام می‌شود و در نتیجه، درصد موفقیت در این مشابهت‌یابی، بسیار بیشتر می‌شود. به هر حال، امکان بسیار خوبی در بحث اسناد مشابه برای استفاده کاربران ایجاد شده است.

تفاوت نسخه سوم درایة‌النور با نسخه قبلی در چیست؟

منابع موجود در نسخه‌های اولیه نرم‌افزار درایة‌النور و همچنین نرم‌افزار اسناد صدوق، شامل ۵ عنوان کتاب‌های حدیثی و ۹ عنوان از اسناد کتاب‌های شیخ صدوق است. اینها کتاب‌های حدیثی هستند و پژوهش‌های رجالی بر روی اسنادی که در کتاب‌های حدیثی آمده، انجام می‌شود. در کنار اینها، هشت عنوان از کتاب‌های رجالی تحت عنوان کتاب‌های ثمانیه به همراه معجم رجال الحدیث مرحوم آقای خوئی، پژوهش و آماده‌سازی شده است.

در نسخه سوم درایة‌النور، منابع برنامه گسترش پیدا کرده است؛ به این شکل که منابع حدیثی ثابت مانده‌اند؛ اما منابع رجالی افزایش پیدا کرده‌اند و علاوه بر کتاب‌های ثمانیه، از جوامع رجالی مانند: قاموس الرجال، منهج المقال، جامع الزوارة و... نیز استفاده شده است. اینها کتاب‌های عمده‌ای هستند که بیشترین استفاده از روایان احادیث را داشته‌اند.

در نسخه‌های بعدی، قصد داریم روی اسناد مصادر بحار الأنوار نیز کار کنیم که به فراخور حال، کتاب‌های رجالی دیگری اضافه خواهند شد. گفتنی است که از برخی کتاب‌های رجالی، متنی در اختیار نداشته‌ایم که بتوانیم از آنها استفاده کنیم و ممکن است در آینده، بعضی از آنها به نسخه‌های بعدی اضافه شوند. در کنار جوامع رجالی، کتاب‌های تحقیقی نیز وجود دارند که در زمینه رجال نوشته شده‌اند؛ مانند آثار آیت‌الله العظمی شبیری زنجانی، از قبیل کتاب «التعلیقات الرجالية علی کتب الحدیث»، و همچنین آثار حجت‌الاسلام والمسلمین سید جواد شبیری زنجانی در خصوص مسائل رجالی، مانند: توضیح الاسناد کافی، تهذیب و مقالات رجالی. افزون بر این،

کتاب‌های فواید رجالیه، رسائل رجالیه و دیگر کتاب‌های تحقیقی، به منابع رجالی ما اضافه شده‌اند. همچنین، کتاب کلیات رجال، آیت‌الله سبحانی، معجم مصطلحات رجال، توضیح المقال و دیگر کتاب‌های رجالی، به نرم‌افزار افزوده شده‌اند.

در کنار این منابع، تعلیقاتی نیز وجود دارد که اکثراً در متن اسناد نوشته شده است و مربوط به گروه رجال است؛ یعنی در مورد یک سند، توضیحاتی داده شده و در همان سند، قابل مشاهده و استفاده است.

از دیگر امکانات نسخه سوم درایة‌النور به چه مواردی می‌توانید اشاره کنید؟ باید عرض کنم که بخش نمایش اصلاح نسخه‌ها در کتاب‌های اربعه که در نسخه اول هم وجود داشت، در این نسخه کامل‌تر شده است. کتاب‌های خطی معتبری در اختیار حضرت آیت‌الله شبیری زنجانی بوده و ایشان با استفاده از آنها در حاشیه کتاب‌های اربعه، تصحیح نسخه انجام داده‌اند. گروه رجال، از این تصحیح نسخه‌ها استفاده کرده‌اند و این تصحیح‌ها، در کتابخانه به نمایش درآمده است؛ یعنی کلماتی که از سند یا متن اصلاح شده‌اند، به صورت رنگی نمایش داده

می‌شوند و با کلیک روی هر کلمه، نمایش داده می‌شود که اصل کتاب، چه کلمه‌ای آمده بوده و به چه کلمه‌ای اصلاح شده است. این کار مرکز، قبل از کار دارالحدیث بوده و لازم بود تا از این تصحیحات استفاده کنیم. در چاپ کافی دارالحدیث که در بخش کتابخانه آمده، از نسخه‌های اصلاح‌شده استفاده شده است.

در این نسخه از نرم‌افزار، کاربران به دو قسمت تقسیم‌بندی شده‌اند. یک گروه، کاربرانی هستند که وارد مباحث تخصصی نمی‌شوند. نیازهای این گروه از کاربران، در کتابخانه متمرکز شده است. در کتابخانه هر سندی انتخاب شود، سند بازسازی شده نمایش داده می‌شود و راویان نیز با عنوان معیارشان مشخص گردیده‌اند. جرح و تعدیل راوی و همچنین ارزیابی کوتاهی از سند شامل: نوع، اتصال و... نیز به عنوان اطلاعات حداقلی ارائه می‌شود. البته اگر کاربر بخواهد، می‌تواند وارد مباحث تخصصی شود. چنین تفکیکی، در نسخ قبلی وجود نداشته است.

امکان دیگر، پیوند اتصال هر کتاب به کتاب‌های مرتبط است؛ یعنی منابع کتابخانه، به دیگر کتاب‌ها متصل شده‌اند؛ به عنوان

مثال، وسائل الشیعه به یازده کتاب دیگر متصل است و شرح هر سند، در کتاب‌های شرح قابل مشاهده است. اکثر این شروح، روی اسناد است؛ اما ممکن است شروخی روی متن حدیث نیز وجود داشته باشد. این ارتباطات، عمدتاً توسط محققان انجام گرفته است.

آیا نسخه وب این نرم‌افزارها هم در دسترس علاقه‌مندان هست؟

بله؛ تاکنون بخشی از اطلاعات این گروه، شامل: بازسازی اسناد، معیار راویان، به علاوه مختصری از شرح حال هر راوی، در اختیار پایگاه جامع‌الاحادیث قرار داده شده و برای محققان و علاقه‌مندان به این مباحث، قابل استفاده است.

برنامه شما برای پروژه‌های رجالی دیگر چیست؟

دانشنامه رجالی درایة‌النور، به مرور به روزرسانی شده و ارتقا خواهد یافت. ما تاکنون اسناد ۱۴ عنوان از کتاب‌های رجالی را مورد بررسی قرار داده‌ایم و بنا داریم مصادر

نرم‌افزار درایة‌النور نسخه ۳ که در قالب کتابخانه استاندارد عرضه می‌شود، یک محصول دانشنامه‌ای است و در کنار امکانات کتابخانه‌ای مانند نمایش متن و جست‌وجو، دانشنامه رجال شیعه را نیز در اختیار کاربران قرار می‌دهد.

در این نسخه، علاوه بر امکانات نسخه‌های قبلی، امکان مشابه‌یابی ارائه شده است که در بخش اسناد یا متون احادیث، بسیار کاربردی است. همچنین، پژوهشگران می‌توانند نرم‌افزار را برای خودشان خصوصی‌سازی کنند و با استفاده از امکانات نرم‌افزار، کار پژوهش روی اسناد یا راویان مورد نظرشان را انجام دهند

بحار الأنوار را نیز به آن اضافه کنیم که تعداد قابل توجهی از کتاب‌ها به متون ما افزوده خواهند شد. همچنین، کار روی قابلیت‌های برنامه به صورتی ادامه پیدا خواهد کرد که کاربران بتوانند در فعالیت‌های نرم‌افزار دخیل باشند. در نسخه حاضر، کاربران قادر هستند روی روایان اظهار نظر کنند تا در نتیجه ارزیابی، مؤثر باشند؛ به تعبیر دیگر، اگر کاربر نسبت به جرح و تعدیل یک روای، نظر دیگری مغایر با نرم‌افزار داشته باشد، می‌تواند این نظر را روی سند اعمال کند و نتیجه را هم مشاهده نماید. این دخالت کاربر، در آینده اضافه خواهد شد.

در کتابخانه رجال نیز منابعی چند اضافه خواهند شد تا به حد کافی، منابع در اختیار کاربران قرار بگیرد. منبع‌های مورد استفاده در نرم‌افزار، چاپی هستند. آثاری از آیت الله شبیری وجود دارد که دست‌نویس‌اند و شامل تعلیقات و توضیحات می‌شوند که در ادامه، به صورت کتاب یا جزوه به چاپ خواهند رسید و در برنامه گنجانده خواهند شد. در همین نسخه، جزوه‌های ایشان به شکل کتاب در برنامه ارائه شده است.

به نظر می‌رسد که درایة النور نسخه سوم، قابلیت‌های بسیاری دارد که بیان آنها، مجال بیشتری می‌طلبد.

بله؛ دقیقاً همین طور است؛ اما اگر بخواهیم به شکل تیتروار به سایر امکانات این برنامه اشاره کنیم، باید عرض کنم که علاوه بر کتابخانه، برگه‌های سند، راوی و ارتباطات روایان در نرم‌افزار گنجانده شده است. همچنین، برخی فیلترها یا محدودکننده‌ها هم که امکانات خوبی در اختیار کاربران قرار می‌دهند، در برنامه پیش‌بینی شده‌اند؛ مانند بخش مرتب‌سازی که به وسیله آن، اسناد بر اساس مؤلف کتاب، ترتیب اسناد و ابواب، قابلیت مرتب شدن دارند. در این بخش، مشخص شده هر سند در کدام باب حدیثی است و

کاربر می‌تواند روایات یا اسناد را در یک باب محدود کند؛ برای مثال، کاربری که قصد کار در باب صلوات را دارد، می‌تواند اسناد و روایت مربوط به صلوات را انتخاب کرده، روی آنها تحقیق کند.

همچنین، ترتیب اسناد به این شکل است که اسناد بر اساس نام روایان به صورت الفبایی مرتب می‌شوند و تعابیر واسطه میان روایان حدیث حذف می‌شود و یک نمایش جدولی به کاربر ارائه می‌گردد و با این مرتب‌سازی، اختلالات اسناد مشخص می‌شود.

در برگه «راوی»، اطلاعات پراکنده‌ای که در نسخه‌های قبلی وجود داشت، جمع شده است. در نسخه‌های قبلی، در بخش «اسناد»، فهرستی از روایان حدیثی وجود داشت و برگه‌ای جداگانه به عنوان «کتاب‌های ثمانیه» وجود داشت که فهرستی از مداخل کتاب‌های ثمانیه را ارائه می‌داد. فهرست دیگری از روایان هم در برگه «معجم رجال الحدیث» آقای خوئی وجود داشت. در این نسخه، هر سه امکان، جمع شده و یک فهرست جامع از همه روایان و مداخل رجالی تهیه شده است که عنوان‌های اصلی و معیار در آن قرار دارد و کاربر قادر است، همه عناوین و مداخل مشابه را در کنار هم مشاهده کند. همین کار، در پرونده روایان انجام شده و اطلاعات شناسنامه‌ای و جرح و تعدیل، همه در یک برگه قابل مشاهده است.

امکان دیگر، نمایش شیخ و شاگرد هر راوی است. در این نسخه، سلسله اساتید و شاگردان به صورت درختی ارائه شده است؛ به عنوان مثال، «محمد بن ابی عمیر» از ده نفر روایت می‌کند و این ده نفر هم مشخص شده از چه کسانی نقل روایت داشته‌اند تا به معصوم برسد. از سوی دیگر، شاگردان هر راوی و شاگردان شاگرد او نیز معرفی شده‌اند تا به مؤلف کتاب منتهی گردد. این امکان،

بسیار خوب و کاربردی است که به صورت نمودار هم قابل استفاده است.

برگه جدید دیگر، ارتباط روایان است که در نسخه‌های قبلی، به شکل محدود در دسترس بود و ارتباط میان دو راوی را نشان داده، تعداد واسطه‌های میان دو راوی را به ما ارائه می‌داد. در نسخه جدید، کاربر می‌تواند اسناد پرتکرار را هم ببیند که شامل اسناد کامل یا بخشی از اسناد است و سلسله‌ای از سند همراه تعداد تکرار آن، مشخص است؛ برای مثال، در سند یک روایت آمده است: «علی بن ابراهیم عن ابيه عن النوفلی» که کاربر یا محقق رجالی می‌تواند ببیند این بخش از سند، چند بار در میان اسناد روایات تکرار شده است؛ یعنی می‌تواند از پرتکرار بودن این بخش از سند، نتیجه‌گیری کند که این اشخاص، طریقی برای یک کتاب حدیثی هستند. البته این بخش، نیاز به تکمیل دارد که به خواست الهی، در نسخه‌های بعد ارائه خواهد شد.

اگر در پایان صحبتی باقی مانده، بیان بفرمایید.

از محققان و کاربران این نرم‌افزار می‌خواهیم نکته‌ها، انتقادات و پیشنهادها خود درباره نرم‌افزار درایة النور را ارائه بدهند. حجم اطلاعات و فعالیت‌های پژوهشی در درایة النور، بسیار زیاد است و پژوهشگران ما نیز مصون از خطا نیستند و نظرات کاربران برای اصلاح و پیشرفت این برنامه، مفید خواهد بود. در این زمینه، نشست‌هایی با حضور محققان و اساتید علم رجال در خصوص این نرم‌افزار برگزار شده است که - ان شاء الله - در آینده هم ادامه خواهد داشت.

از فرصتی که در اختیار ما قرار دادید، سپاسگزاریم. ■